

”I egen lägenhet med badrum och allting”

Om att flytta in och börja bo i
Kramfors första moderna flerbostadshus¹

Av Håkan Berglund-Lake

DEN FÖRSTA JANUARI 1947 BILDADES staden Kramfors av förutvarande Gudmundrå kommun och municipalsamhället Kramfors. Samma år presenterade sig den nya staden i serien *Svenska stadsmonografier*.² I bildurvalet finns ett foto av ett nyligen uppfört flerbostadshus med bildtexten ”Modern bebyggelse”. Bilder på nyproducerade ”moderna” hus, murade i tegel, putsade och målade i ljusa färger, är vanliga i bokverkets alla band och tydligen viktiga för städerna i deras självpresentation. Moderna flerbostadshus var starka symboler, själva sinnebilderna, för en stad som var med sin tid. För Kramfors var bildurvalet enkelt att göra, eftersom staden vid denna tidpunkt endast hade ett flerbostadshus av denna typ. Bebyggelsen dominerades av låg trähusbebyggelse utan någon stadskaraktär över sig. I en ambition att stärka stadskänslan byggdes under de närmaste åren i rask takt sex flerbostadshus med lägenheter i modern standard, dvs. med badrum och tillgång till centralvärme, som placerades i anslutning till stadens centrum.

Här sammanfaller skapandet av ett stadsliknande centrum med en annan politisk ambition för Kramfors kommunalpolitiker vid denna tid. Vid krigsslutet var bostadsbristen stor i hela landet. I socialdemokraternas efterkrigsprogram pekades bostadsbristen ut som ett stort samhällsproblem

och bostadspolitikerna blev därför ett prioriterat politikområde.³ Med olika politiska stimulansåtgärder ville partiet få igång byggandet av moderna bostäder i alla delar av Sverige. Kramfors styrdes av socialdemokraterna och bostadspolitikerna följde vad som initierades centralt i partiet. Frågan om hur denna bostadspolitik implementerades i Kramfors ligger emellertid utanför mitt syfte här. Istället är det effekterna av bostadspolitikerna jag är intresserad av, hur de människor, som de moderna lägenheterna byggdes för och var tänkta för, inrättade

FIGUR 1: *Limstagatan i Kramfors centrum 1948. Limstagatan var den gata i Kramfors som hade mest stadskaraktär över sig, dock utan ”modern” bebyggelse med bostäder utrustade med centralvärme och badrum.*
FOTO: Konrad Östberg (Knidix), Föreningsarkivet Västernorrland.

sitt boende här med sina saker och sina dagliga rutiner, hur de hanterade en situation där de i ett slag ställdes inför nya materiella villkor, som de tidigare aldrig hade upplevt. Genom att välja Kramfors som undersökningsort, där byggandet av flerbostadshus med modern standard kom igång först efter kriget, är det möjligt att göra intervjuer med människor som fortfarande är i livet och som samtidigt, under kort tid och utan tidigare erfarenheter tog steget från ett omodernt till ett modernt boende.⁴

Människors boendepraktik i en historisk kontext är inte nåbar annat än genom människors minnen.⁵ Intervjuer och frågelistsvar som berör människors boende har visat att platser där människor bor och har bott, och som de kallar och har kallat sitt hem, har en förmåga att hålla minnen vid liv.⁶ De är vad filosofen Edward Casey kallar "the primary exemplars of remembered places",⁷ eller tvärtom, de är "congealed scenes for remembered contents".⁸ Genom att ställa frågor om fysiska former, ja hela miljöer, som lägenheten, sovrummet, köket, trappuppgången, tvättstugan, osv., väcks minnen till liv, som ofta återberättas rika på detaljer; man minns

hur rummen var inredda, vilka saker man hade omkring sig och använde, och vad man dagligen brukade göra. Ur fältanteckningar och bandutskrifter går det att ta fram detaljerade etnografiska beskrivningar av det dagliga donandet med alldeles "vanliga" saker, hur tingen användes och var ordnade i relation till varandra och till de boende, i rum efter rum, mellan lägenhet och yttvärld. Eftersom jag behandlat den rumsliga relationen mellan lägenheten och den omgivande bostadsmiljön, mellan familjen och grannar, i annat sammanhang,⁹ kommer jag i den här artikeln i huvudsak att fokusera på det dagliga görandet inom lägenhetens väggar, hur man med sina kroppar och saker tog lägenheten i besittning och började att bo.

Bostadsbrist

Fram till mitten av 1940-talet utgjordes lägenhetsbeståndet i Gudmundrå kommun och municipal-samhället Kramfors uteslutande av egnahem och industrins bostäder. Några hyresfastigheter i privat eller allmän ägo existerade inte före denna tid-

FIGUR 2: Vid krigsslutet dominerades bostadsbebyggelsen i Kramfors av äldre trähus. Många av dessa saknade avlopp och var beroende av ved för uppvärmningen. Stadsdelen Björsta i centrala Kramfors. FOTO: Ådalens släktforskarförenings bildarkiv.

punkt. Lägenheter och uthyrningsrum i egnahemmens vindsvåningar, källarvåningar, utbyggnader, gårdshus och sidoutrymmen, var det som hyresmarknaden kunde erbjuda.¹⁰ Det var bostäder som höll värmen dåligt och som ofta saknade vatten och avlopp, och därmed också wc. Som ensamstående kunde man tills vidare stå ut med dessa boendeförhållanden, svårare var det för nybildade familjer. Då tänker jag inte på lägenheternas låga standard i första hand, utan på den ofrihet som detta boende förde med sig: att inte kunna rå sig själv, att vara tvungen att anpassa sig till andra och acceptera villkor som man hade liten möjlighet att påverka. De flesta ”unga” familjer som befann sig i denna situation försökte på olika sätt att få något ”eget”, vilket för många kunde ta flera år i anspråk.

Erfarenheten av att leva med låg bostadsstandard delade man med de flesta. Detta innebar att boendet, hur än och var än man bodde, sällan eller aldrig upplevdes stigmatiserande. Enligt en bostadsundersökning som genomfördes 1946 i Gudmundrå kommun och i municipalsamhället Kramfors, bodde endast 7% av invånarna i vad undersökningen klassificerade som moderna lägenheter (med centralvärme och enskilt badrum).¹¹ Drygt 60% av lägenheterna saknade wc och 19% vatten och/eller avlopp. Elektrisk spis fanns i 9 % av lägenheterna. Ungefär en fjärdedel av lägenheterna definierades som trångbodda (fler än två boende per rum, köket oräknat).¹²

Trångboddhet var ett flitigt använt begrepp i den politiska diskursen vid denna tid, men knappast i det vardagliga samtalet mellan de boende i de lägenheter som avsågs; man talade inte om sitt boende i termer av trångboddhet. Frågan är om ett boende på liten yta skildes ut i det dagliga livet som ett problem överhuvudtaget. För de boende verkar inte en ökad boendeyta vara det som eftersträvades i första hand, utan säkra och jämna inkomster och låga kostnader för sina livsnödvändigheter, dit också bostaden räknades. Det viktigaste incitamentet till att byta bostad, oavsett vilka bostadsförhållanden man levde under, var inte att få tillgång till lägenhet med modern standard, utan till lägenhet med låg hyra. Bland de s.k. trångbodda familjerna önskade endast en fjärdedel att flytta till en modern bostad, men då endast under förutsättning att boendekostnaderna inte blev större. Också trivseln och upplevelsen att vara förankrad

på den plats där man bodde hade betydelse för om man önskade flytta eller inte. Hela 91% av de intervjuade i undersökningen uppger att de trivdes i sina bostadsområden, trots att de bodde trångt och ”omodernt”.¹³ Detta gällde redan etablerade hushåll. Som jag strax ska återkomma till, hade nybildade familjer med tillfällig eller ännu utan egen bostad delvis en annan uppfattning.

De första moderna flerbostadshusen

Under krigsåren hade produktionen av bostäder i det närmaste legat nere i Kramfors–Gudmundrå. När bostadsbyggandet åter satte fart efter kriget uppfördes de första moderna flerbostadshusen i kommunen av en typ som var vanlig i Sverige vid denna tid: friliggande lamellhus byggda i tegel med eller utan putsad fasad.¹⁴ Husen byggdes i tre våningar med tre trapphus i varje bostadslänga. Varje trapphus hade två eller tre lägenheter placerade i anslutning till varje trappavsats. Ungefär två tredjedelar av lägenheterna bestod av två rum och kök, alternativt två rum och kök med matrum. Resterande lägenheter var enrums- och trerumslägenheter.¹⁵

Det första huset, det så kallade Standardhuset, uppfördes 1945 av en privat byggare på en tomt i början av Strandgatan. Mellan 1946 och 1948 byggdes ytterligare tre hus, nu utmed Kungsgatan. Dessa byggdes för att upplåtas som bostadsrätter. Samtidigt tillkom en ny aktör på bostadsmarknaden. I januari 1947 bildades en kommunal stiftelse, Stiftelsen Kramfors Hyreshus, i syfte att främja byggandet och förvaltningen av hyreshus i Kramfors. Redan samma år påbörjade stiftelsen bygget av två hyreshus i kvarteret Allmänningen, längre ner på Strandgatan, som stod färdiga för inflyttning under sommaren och hösten 1949.¹⁶

Huvuddelen av de inflyttade bodde tidigare i äldre hus i de närmaste kvarteren eller på industriplatser inom eller strax utanför staden. Endast ett fåtal var ”utomsocknes”, dvs. inflyttade från kommuner utanför Gudmundrå. Nästan alla som ansökte om lägenhet här var unga gifta par med eller ännu så länge utan barn.¹⁷ ”Vi var ungefär jämnåriga”, uppges det i en av intervjuerna. ”Det var inga äldre som bodde där”, utan alla verkar ha varit mellan 20 och 35 år. För de flesta var

FIGUR 3: Kungsgatan i Kramfors med stadens första "moderna" flerbostadshus.
FOTO: Länsmuseet Västernorrland.

detta det första egna boendet som familj; här skulle det egna hemmet byggas från grunden. Det motiv man uppger för flytten var inte möjligheten att få bo "modernt" i första hand, utan att få "något eget". Visserligen fanns det alternativ till detta boende, men de var inte många. Önskade man få en egen lägenhet med egen ingång, som man själv kunde bestämma över, så var det i första hand dessa nyproducerade och moderna lägenheter som kunde erbjudas.

Men lägenheterna var dyra. Enligt de uppgifter som framkommit i intervjuerna motsvarade hyran omkring 40% av familjens inkomst, för vissa lite mer och andra mindre. I jämförelse med tidigare boenden innebar detta att bostadskostnaderna fördubblades för många familjer. Men med säkra och regelbundna inkomster var det ändå kostnader som var möjliga att bära, oavsett vilket arbete man hade. Av de inflyttade var de flesta arbetare och hantverkare, flera med egna företag. Några lärare och tjänstemän inom kommunal förvaltning och privata företag bodde också här. Den här yrkestillhörigheten handlar om männens yrken. Förvärvsarbetande kvinnor var ytterst sällsynta i de

här miljöerna. Det förekom visserligen att kvinnor i familjer utan barn förvärvsarbetade, men sedan de fått barn valde så gott som alla att sluta arbeta.

Anmärkningsvärt är emellertid att så få arbetare och tjänstemän vid stadens stora industrier valde att bo här. Unga familjer anställda av industribolagen verkar ha föredragit att bo i bolagsägda bostäder eller att "bygga eget" i nära anslutning till arbetsplatsen. Huruvida denna fråga om ett boende i egna hem också var eftersträvt för de nyinflyttade i flerbostadshusen lämnar jag till ett senare tillfälle.

Som i ett himmelrike

De nya och moderna bostäderna gjorde starka intryck på sina första hyresgäster. Alla intervjuade minns med vilken entusiasm och uppenbar förtjusning de intog sin nya lägenhet. "Det var liksom nytt och spännande allting", minns en av de intervjuade kvinnorna: ljusa och lättstädade lägenheter med centralvärme, kök utrustade med elektrisk spis, diskbänk och varmt vatten, parkettgolv i stora rummet, badrum med badkar och wc, sopnedkast

utanför dörren, tvättstuga med tvättmaskin och mangelrum i källaren, förrådsrum på vind och i källare, balkong och stora fönster med utsikt från lägenheten åt alla håll. Man minns det "som att stiga in i himmelriket".¹⁸ Men frågan är hur omvälvande denna upplevelse tilläts vara sedan man väl flyttat in.

I ett ofta refererat föredrag av Martin Heidegger säger han att "bostadshusen står till tjänst med tak över huvudet etc., och själva lägenheterna kan vara hur välplanerade och lättskötta som helst, och dessutom så billiga man kan önska sig, de kan vara luftiga ljusa och soliga; men: innebär dessa bostäder någon garanti för att ett verkligt boende sker?"¹⁹ Man började inte bo genom ett betraktande av lägenheten och dess utrustning, utan genom att bruka den, hantera den, som "don för boendet",²⁰ genom vad Heidegger kallar det *ombesörjande bestyret*.²¹ Människan upptäcker och tillägnar sig världen som brukare och inte som åskådare; hon lever framför allt i en praktisk värld av bruksföremål, som finns där för att användas.²²

Det var i det dagliga bestyret, i det triviala donandet med tingen man upptäckte lägenhetens materiella möjligheter och begränsningar, genom vilka man inrättade sina hem och började bo. Bland

kulturforskare är denna betoning på görandet centralt för definitionen av hem. För att undersöka hur lägenheten kom att transformeras till ett hem måste vi, med en formulering hämtad från antropologen Michael Jackson, betrakta människors hem "not as something given but as something made, not as a bounded entity but as a mode of activity".²³ I ett sådant perspektiv skapas och reproduceras hemmet genom de dagliga och återkommande sysslorna, "on it and in it".²⁴ Men innan detta hemmagörande kunde ta sin början måste man först flytta in, inta lägenheterna med sina kroppar och saker, saker som man valt för det nya boendet.

Val av bohag

Med säkra och stadiga utkomster som arbetsmarknaden kunde utlova efter kriget, och det utbud av varor som nu började finnas i stadens affärer, gavs möjligheter till konsumtion som inte hade funnits under krigsåren, eller någonsin tidigare. De flesta köpte hela bohaget i samband med inflytten, eftersom man i sin ägo endast hade ett fåtal möbler eller inga möbler alls. Enstaka saker som man i förekommande fall flyttade med sig från tidigare boenden var arvegods och saker med affektionsvärde, som klocka, symaskin, prydnadssaker och taylor.

Valmöjligheterna vid möbelinköpen begränsades emellertid av det varuutbud som fanns lättillgängligt och av familjens ekonomi. I allmänhet var man hänvisad till utbudet hos de möbelaffärer som fanns i staden.²⁵ Man valde ur handlarnas kataloger och utställda exemplar, och det var många val som måste göras. Det var en kreativ och aktiv konsumtion, där inköpen noga vägdes mot varandra, mot saker man redan hade, mot saker man för stunden eller för alltid kunde avstå ifrån. Ofta köptes möbler och annat bohag i omgångar för att inte bli alltför kännbart för familjens ekonomi, men snart hade alla köpt matbord och stolar till köket, sängar till sovrummet, bäddsoffa, fåtölj, soffbord, linneskåp, radio, armaturer och ofta också en buffé till det största rummet. Utöver dessa möbler köpte några också det som kanske därtills enbart fun-

FIGUR 4: Stiftelsen Kramfors Hyreshus första flerbostadshus (A-huset) i kvarteret Allmänningen, som 1949 stod färdigt för inflyttning. FOTO: Länsmuseet Västernorrland.

nits i drömmar, vissa visserligen i enlighet med vad inredningsarkitekter förordade, ljusa och enkla möbler med "funktion och kvalitet", men också sådant som fördömdes av tidens smakdomare, som hela möbelgarnityr och andra möbler med former och i material som enligt expertisen inte var ändamålsenliga och rationella för ett modernt boende.²⁶ Varumarknaden var ett smörgåsbord att välja från; man tog till sig det som passade, man valde utifrån egna preferenser, resten lämnade man som framtida möjligheter eller åt glömskan.

Möbler, liksom annat bohag, flyttades in och placerades med hänsyn till det faktum att planlösningen – väggar, rumsindelning och ljusinsläpp – var på förhand given. Väggarna fanns redan där, uttänkta och byggda av andra än de som skulle bo där. För de som flyttade in fanns väggarna där att anpassa sig till, murade, definitiva och oförhandlingsbara. I en sådan relation finns en ömsesidig påverkan, eller en kompromiss mellan vad män-

niskor vill uttrycka med och i sin lägenhet och det motstånd som sitter i väggarna.²⁷ Tingen kom att ordnas i relation till varandra och till rummens form och tänkta användning, till en både funktionell och personlig helhet efter de rumsliga förutsättningarna och de saker som fanns till hands och möjliga att använda.

Rumsfunktioner efter behov

Lägenhetens tänkta rumsfunktioner bestämde hur rummen arrangerades med möbler och saker, men också utifrån vad man önskade kommunicera utåt, exponera för utomstående, för dem som inte tillhörde familjen.²⁸ Det största rummet, som kallades vardagsrummet eller salen, alternativt bara rummet, var ett rum med funktion som finrum.²⁹ Här placerades de dyraste och finaste möblerna och sakerna, som vaser, porslinsfigurer, tavlor, tak- och golvlampor och krukväxter. I den mån familjen fick

FIGUR 5: Ett nygift par i vardagsrummet i sin lägenhet i kvarteret Allmänningen. Möblerna hade paret köpt nya i samband med inflytten 1949. FOTO: Privat ägo.

FIGUR 6: En grupp med barn utanför ett av hyreshusen (A-huset) i kvarteret Allmänningen. Hyresgästerna här utgjordes nästan uteslutande av barnfamiljer.
FOTO: Privat ägo.

besök, eller som man sa, främmande, togs denne emot här. Annars var det ett rum som för det mesta stod orört, men ibland vistades familjen där om kvällarna, spelade spel och kort, lyssnade på radio, läste böcker och tidningar, handarbetade och pratade. Det var dock ett rumsutnyttjande med försiktighet och vördnad, som underströk och bekräftade rummets särställning; alla försökte avstå från våldsamma rörelser, undvika att spilla eller dra in smuts som kunde skada parkettgolvet, möblerna eller de ömtåliga sakerna.

I jämförelse med vardagsrummet var sovrummet eller sängkammaren, som man ofta kallade det, mer spartanskt möblerat, med sängar eller bäddsoffa, nattduksbord och skrivbord. Här var ofta också symaskinen placerad. I köket hade alla, trots det lilla utrymmet, ställt in ett matbord och stolar, ofta också en kökssoffa, som precis fick plats i nischen mellan skåp och yttervägg. Denna möblering gällde också för de lägenheter som hade matrum.

I familjer med många barn,³⁰ och med barn i skolåldern, måste rumsfunktionerna delvis fördelas på andra sätt, åtminstone sett över hela dygnet.³¹ Barn som närmade sig eller uppnått skolå-

ldern, försökte man åstadkomma egna utrymmen åt, åtminstone för att sova i. Även vardagsrummet måste då utnyttjas, vilket man gjorde under tider på dygnet när det minst störde den ordning som man både eftersträfvade för sin egen del och den ordning som man önskade visa upp för besökare. Soffbordet, fåtöljer och stolar ställdes åt sidan, draperiet drogs för fönstren, bäddsoffans underrede drogs ut och omvandlades till säng, en omvandling som inte enbart handlade om soffan utan om hela rummet. Hela rummet transformerades genom denna ommöblering, och auran av högstämndhet och särställning upplöstes till något mer oordnat och mindre nogräknat, som gjorde det alldeles naturligt att inta det iklädd pyjamas eller nattlinne. På natten blev finrummet barnets rum.

Vanligare var dock att köket, eller i förekommande fall matrummet, omvandlades till sovplats för något av barnen under natten. Då användes utrymmet där vanligen kökssoffan var placerad.

Transformationer av rummen kunde också ske dagtid: köket kunde vid olika tillfällen under dagen bli arbetsrum för både barn och vuxna, t.ex. för läsläsning och maskinsömnad, och sovrummet kontor och lektrum.³² Denna praktik var ett sätt att

hantera ett trångt utrymme, så som man sett andra göra och som man hade lärt sig och var van vid från tidigare boenden. Som jag tidigare betonat var ett boende på liten yta ingen anomali i Kramfors vid denna tid, inte heller i övriga delar av Sverige, vare sig på landsbygden eller i städerna, utan det var så som de flesta bodde.³³

Denna bristande överensstämmelse mellan arkitekternas tänkta boende och boendepraktiken kan vi också se om vi ser till förvaringsmöjligheterna. Förråden tillhörande lägenheterna var inte konstruerade för lagring av större kvantiteter matvaror under längre tid. Visserligen fanns en potatisbinge i källarförrådet ämnad för potatis, kålrötter och morötter. Men källarförråden klarade inte funktionen att lagra rotfrukter, ”det blev för varmt”. Man tvingades ordna förvaringen på annat sätt och på andra ställen. Vanligt var att balkongen användes som ett extra förråd, där potatis kunde förvaras så länge det var plusgrader utomhus, och där soppor, matrester och kött, t.ex. bitar av en kvarts gris, som många köpte inför julen, kunde förvaras under vintermånaderna.

Även om källarförrådet inte klarade funktionen som kallförråd var det användbart på andra sätt. Här rymdes många hyllor, t.ex. att förvara konserveringsburkar på. Alla familjer verkar ha haft egen konserveringsapparat. ”Då konserverade man allt man kunde komma över”, berättar en av de intervjuade kvinnorna, i syfte ”att det skulle finnas ett tag framöver”: stekt strömming, kotletter, grönsaker, rödbetor, grönsakssoppor, bär och sylt.

En ny vardaglighet

De nyinflyttade var från början fullt sysselsatta med att snabbt bygga upp och organisera rutiner för det nya boendet i syfte att få vardagen att fungera för familjen. Här liksom i deras tidigare boendemiljöer var denna praktik tydligt könskodad; man bar med sig föreställningar om en könsarbetsdelning, uppfattningar om manliga och kvinnliga ansvarsområden, från andra platser och andra sammanhang. När det gäller arbetsuppgifter inom bostadens väggar, som matlagning, städning, diskning, dagliga inköp av matvaror, barntillsyn, tvätt och annan hantering av textilier, så var det sysslor som ansågs tillhöra kvinnans arbetsområde. Det var en ordning som togs för given och var aldrig föremål

för diskussion och förhandling. Inte ens tanken på att det skulle kunna vara på annat sätt verkar ha existerat. Fortfarande idag ser de intervjuade dessa färdigheter som egenskaper knutna till det kvinnliga könet, som ett särskilt kvinnligt handlag, något essentiellt och liggande i naturens ordning, då liksom nu inte värt att ödsla kraft och energi på att ifrågasätta.

Även när hustrun arbetade, vilket jag tidigare nämnt förekom, och t.o.m. var vanligt, innan paret fick sitt första barn, hade kvinnan huvudansvaret för allt hushållsarbete. Men efter nedkomsten av det första barnet var det normala att enbart mannen förvärvsarbetade och hustrun var hemma. Det som förväntades av mannen var att han skötte sitt jobb och drog in stadiga inkomster till familjen, och att han inom hemmets väggar hade beredskapen och viljan att bära saker, flytta saker och laga saker. Det vardagliga mönstret var att mannen visade upp en låg aktivitetsnivå efter att ha kommit hem från arbetet och ätit middag; han drog sig undan, vilade sig, läste tidningen och lyssnade på radio, eller begav sig hemifrån till olika föreningsaktiviteter.

FIGUR 7: Två familjer samlade utanför entrén till ett av trapphusen i huset ”Kungsängen” omkring 1950. FOTO: Privat ägo.

Det återkommande dagliga arbetet som kvinnor huvudsakligen var sysselsatta med bestod av att hantera olika varor och ting i syfte att omvandla dem från ett tillstånd till ett annat: råvaror till förädlade produkter, smutsigt till rent, kaos till ordning – eller mera precist: matvaror till maträtter, smutsiga kläder till rena, var sak återställd på sin plats, kasta och köpa nytt, ställa undan och ta fram i en förutbestämd ordning fastställd av henne och för andra att rätta sig efter. Vi ser att många av dessa transformationer handlade om gestaltning eller formgivning, val av vissa ting framför andra, att utifrån förvärvade möbler, prydnadsföremål, textilier och krukväxter skapa en för familjen särskild materiell miljö, en känslomässig stämning.³⁴ som de flesta intervjuade beskriver i termer av hemtrevnad.³⁵ Det handlar här om en känsla av förtrolighet och trivsel, en känsla av att vara hemma och ”hos sig själv”, som alla familjemedlemmar kände av och uppskattade.³⁶

Men de materiella villkoren för sysslor inom bostadens väggar såg annorlunda ut i de nya lägenheterna i jämförelse med tidigare boendeerfarenheter. Kontrasterna var stora. Här fanns ”moderiniteter”, som elektrisk spis, kylskåp, dammsugare, tvättmaskin och centralvärme, plötsligt tillgängliga att användas i de dagliga sysslorna. Det var en materialitet som inte enbart underlättade arbetet utan förändrade det. Städning, matlagning och tvätt kom att organiseras på andra sätt. I de nya lägenheterna blev man befriade från den dryga hanteringen av ved dagligen: inget passande av spisen och springande efter ved till vedboden fram och tillbaka.³⁷ Elspisen skötte sig själv och det var jämn värme dygnet runt utan golv- och fönsterdrag, lika varmt i lägenheten på morgonen när man vaknade som när man gick till sängs på kvällen, och lika varmt på natten som på dagen. Tvätten, som kanske var det tyngsta arbetet de intervjuade kvinnorna i sina tidigare boenden hade att utföra,³⁸ kunde nu bekvämt bäras ner till husets gemensamma tvättstuga i källaren, modernt utrustad med tvättmaskin, ”vridmaskin” (centrifug), mangel och torkrum. Från att det tidigare kunde dröja månader mellan stortvättarna, blev det nu vanligt att man tvättade var fjärde eller femte vecka.

Det enda som uppges blivit besvärligare efter flytten var att skaka och piska mattorna. En kvinna berättar att ”man fick ju inte skaka från balkong-

erna”, utan alla måste känka och bära mattorna ner till piskställningen på gården för att piska, och sedan bära upp dem till lägenheten igen. Detta brukade de flesta göra varje fredag året om. Särskilt tungt och besvärligt var det vintertid: ”Ut med mattorna i snön, och piska i snön för att det skulle bli riktigt rent.”

Annars upplevdes städningen vara mindre krävande i den nya lägenheten i jämförelse med förhållandena i tidigare boenden. De intervjuade minns med vilken befrielse man upplevde lägenhetens lättstädade ytor, liksom befrielsen från allt spring in och ut till ”kasa” och slaskgrop; att ha allting inomhus, inom räckhåll, nåbart inom få steg. Inte heller för toalettbesöken behövde man gå ut; man behövde inte längre gå ut ”på dass”, som alla de intervjuade i sina tidigare boenden varit tvungna till. I de nya lägenheterna förpassades sopor, diskvatten och tvättvatten, liksom urin och avföring, ut i ett intet, bort genom olika hål, utan att man vidare behövde anstränga sig och bekymra sig. Soporna måste visserligen hanteras först; matrester, konserverburkar, förpackningar, papper och annat avfall, måste först förpackas i papperspåsar eller i tidningspapper och knyts ihop med snören, innan de bars ut. Men endast några steg ut i trapphuset, där de slutligen kastades genom en lucka i väggen, ner i mörkret, bort för alltid. Det var förunderligt i början, men snart något man ”bara gjorde” utan att reflektera.

Även badmöjligheter fanns inom lägenhetens väggar. Genom att badkar tillhörde lägenheternas standard kunde man nu bada när man ville, ogenerat och utan större besvär. Tidigare hade man varit tvungen att gå till det enda badet i stan, till Kramforsbolagets badhus på ”Bruket”, som var öppet för allmänheten mot betalning. Badrummet verkar ha gjort ett starkt intryck på de nyinflyttade, kanske för att det mer än någonting annat i det nya boendet kontrasterade barndomens boendevillkor. Av alla ”moderna bekvämligheter” är det badkaret och badrummet, som de intervjuade minns att de värdesatte mest i den nya lägenheten. Emellertid verkar denna eufori vid inflytten mer ha att göra med badrummets symboliska konnotation av lyx och extravagans, än något som ansågs outhärligt i det dagliga livet. Badkaret användes visserligen regelbundet för bad, men sällan eller aldrig mer än en dag i veckan.³⁹

Pragmatiska motiv och praktiska intressen

I mötet med nya materiella villkor som flytten till den "moderna" lägenheten innebar, blev kompetenser som i tidigare boenden varit helt nödvändiga för att klara vardagen, t.ex. den omständliga hanteringen av ved och tvätt, i ett slag irrelevanta. Här skulle man kunna förvänta sig en tröghet, en osäkerhet och en utdragen läroprocess inför det nya boendet. Istället slås man av hur smidigt, nästan självklart, som de nya hyresgästerna intar sina lägenheter, hur de utformar en ny vardaglighet och börjar att bo. Man tog för sig, säkert med entusiasm och förundran i början, men snart utan att närmare tänka på det. I det dagliga görandet reflekterar vi egentligen sällan över vad vi är upptagna med för tillfället, eftersom vi hela tiden är engagerade i det. Vardagslivet måste, som Alfred Schütz säger, kunna tas för givet på ett alldeles självklart sätt utan att ständigt behöva utmanas av tanken.⁴⁰ Så snart som lägenheten med dess moderna utrustning börjar användas i vardagens sysslor, när nymodigheterna integreras med det dagliga livet, så förlorar de snart sin glans och sjunker undan i bakgrunden.⁴¹ Vardagens återkommande göromål tar över i kraft av sin nödvändighet.

Som jag påpekat tidigare började man inte att bo genom att betrakta lägenheten, genom att beundra eller förundras över den, inte heller genom att förstå den som uttryck för en ny tid, utan genom att bruka den.⁴² Här var drivkraften pragmatisk. Utan ängslan verkar man ha tagit sig an de nya redskapen, maskinerna och apparaterna, t.ex. tvättstugans avancerade maskiner, och lärde sig snabbt hur man skulle lasta centrifugen för att den inte skulle "hacka", hur tvättmaskinen skulle ställas in och passas för att inte koka, hur mangeln skulle köras för att undvika veck på lakanen och att få fingrarna i kläm; man lärde sig använda dem "på en gång", därför att det var irrationellt och opraktiskt att låta bli.

Men där det underlättade för det dagliga arbetet, där höll man fast vid inlärd rutiner, vid färdigheter och kunskaper som man tillägnat sig tidigare, som förmågan "att ta tillvara allt" och förmågan att lägga upp förråd då tillfälle gavs; man plockade skogsbär (lingon, blåbär, hallon och hjortron), köpte stora kvantiteter potatis och andra rotfrukter, kvarts gris, syltade och saftade, konserverade

"allt som gick att konservera", liksom att man lagade all mat varje dag av råvaror,⁴³ bakade både matbröd och vetebröd varje vecka, lappade och lagade kläder, ändrade och sydde om, virkade och stickade, stoppade strumpor, reparerade möbler, cyklar och andra saker. Det här var ett sätt att ta sig an vardagens bestyr, som Michel de Certeau kallar "art of making", att med de ting, apparater, verktyg, råvaror som finns till hands, göra många saker, och många saker samtidigt, i syfte att få vardagen att praktiskt fungera.⁴⁴ Det var ett görande där det var resultatet som räknades.

Vi ser här en praktik som trots att den byggde på tidigare erfarenheter, knappast kan betraktas som en följd av ett medvetet fasthållande av traditionella färdigheter och förhållningssätt i sig. Hur vi inrättar våra dagliga rutiner är sällan eller aldrig resultat av medvetna ställningstaganden, vare sig det handlar om att hålla fast vid traditioner eller att göra sig av med dem, utan styrda av pragmatiska motiv "här och nu". Var än vi bor, och hur vi än bor, är vår spontana och naturliga inställning till vardagslivets verksamhetsvärld, för att tala med Alfred Schütz, "primärt inte ett objekt för vårt tänkande utan ett fält som ska behärskas. Vårt förhållande till den präglas i högsta grad av ett praktiskt intresse som bottnar i nödvändigheten att uppfylla våra grundläggande livskrav."⁴⁵ Hur detta går till bestäms av det samhälleliga sammanhang – plats, tid och social position – som människan befinner sig i. Här har det handlat om de människor som flyttade in i nyuppförda flerbostadshus i Kramfors efter kriget, hur de i sina dagliga sysslor prövade och upptäckte lägenheternas möjligheter och begränsningar, valde till och valde ifrån, anpassade sig själva och sina dagliga sysslor till de nya förutsättningarna. "Att bo modernt" var ingen tvingande praktik, fastslagen och definierad på förhand, utan formad i en dialektik mellan vad som var givet och vad som gjordes av det givna.

Håkan Berglund-Lake, fil. dr. i etnologi, forskarassistent inom forskningsprogrammet Industriasamhällets historia, Institutionen för humaniora, Mittuniversitetet.

hakan.berglund-lake@miun.se

Noter

1. Artikeln är tillkommen inom forskningsprogrammet "Industrisamhällets historia" vid Institutionen för humaniora, Mittuniversitetet.
2. Harnesk 1947.
3. Se t.ex. Strömberg 1989.
4. Artikeln är i huvudsak baserad på intervjuer gjorda mellan 2003 och 2006 med 12 kvinnor och 3 män, födda mellan 1917 och 1924.
5. För en metodologisk diskussion om att genom intervjuer komma i beröring med sällan uttalade och självklara dagliga rutiner, se Berglund-Lake 2005.
6. Se t.ex. Åström & Sundman 1990.
7. Casey 1987, s. 211.
8. Ibid., s. 189.
9. Berglund-Lake 2006.
10. Kramfors kommunarkiv, Kramfors stads byggnadsnämnd, "Bostadsfrågor i Kramfors" [1953].
11. Kramfors kommunarkiv, Kramfors stads byggnadsnämnd, "En undersökning av Kramfors stads bostadssituation på grundval av 1945 års Allmänna bostadsräkning". Undersökningen utfördes av statens byggnadslåneavdelnings utredningsbyrå 1946 och redovisades 1947.
12. Andelen trångbodda avser här ett genomsnitt för alla hushåll. I familjer med minderåriga barn var trångboddheten betydligt större: var tredje familj med ett eller två minderåriga barn och nära tre fjärdedelar av familjerna med tre eller flera minderåriga barn räknades som trångbodda, Kramfors kommunarkiv, Kramfors stads byggnadsnämnd, "Bostadsfrågor i Kramfors" [1953]. I en jämförelse med riksgenomsnittet var trångboddheten något större i Gudmundrå-Kramfors. Det procentuella antalet trångbodda i Sverige, både i tätorter och i glesbygd, var 1945 21%, SOU 1965:32.
13. Kramfors stads byggnadsnämnd, "Bostadsfrågor i Kramfors" [1953].
14. Se t.ex. Björk et al. 1983.
15. För planritningar för husen i kvarteret Allmänningen, se Krambo, Byggnadsritningar för Allmänningen, A-huset och B-huset.
16. Kramfors kommunarkiv, Kramfors stads byggnadsnämnd, "Bostadsfrågor i Kramfors" [1953]. Det är boendet i flerbostadshuset utmed Kungsgatan (bostadsrätter), kallad Kungsängen, och Drottninggatan, och i kvarteret Allmänningen (hyresrätter) som den här artikeln handlar om. Eftersom fokus är satt på hur människor inrättade sitt boende i "moderna" lägenheter, som i dessa hus var likartat utformade och utrustade, bedömer jag själva upplåtelseformen som mindre viktig att beakta.
17. Detta att de nyproducerade flerbostadshusen i huvudsak kom att befolkas av unga familjer verkar ha varit ett allmänt mönster i Sverige. Se t.ex. Gunnemark 1998; Dahlström 1951.
18. Sådana minnen av plötslig eufori hos de första lägenhetsinnehavarna refereras det till i alla undersökningar som berör boendet i nyproducerade flerbostadshus under 1940- och 50-talen. Se t.ex. Gunnemark 1998; Hurtig 1995; Pettersson 1998; Sax 1989, Wikdahl 1992.
19. Heidegger 1974, s. 103.
20. Heidegger 1981, s. 98.
21. Ibid., s. 95–102.
22. Heidegger talar om att tingen (i Heideggers term *don* eller *tyg* [Zeug]) i sina brukssammanhang aldrig är något enbart *för handen* (vorhanden), dvs. det som erfars genom ett åskådande betraktande, utan något *till hands* (zuhande), något inom räckhåll och redo att användas. Ibid., s. 98.
23. Jackson 1995, s. 149.
24. Saunders & Williams 1988.
25. De flesta verkar ha köpt sina möbler hos lokala möbelhandlare, Möbler och Hemkultur och O W Östlunds. Flera uppger också att de gjorde egna resor eller följde med arrangerade resor ända till "Möbel-Konsum" i Sundsvall för möbelinköpen.
26. För en diskussion om synen på god smak kopplad till heminredning och möblering hos arkitekter, politiker och folkbildare vid denna tid, se Göransdotter 1999.
27. Jfr Miller 2001, s. 11.
28. Etnologiska och antropologiska undersökningar av hur människor gestaltar sina hem i olika sociala miljöer och i olika historiska kontexter, har visat att hemmiljön har en förmåga att kommunicera gränser och olika grader av upplåtenhet och intimitet mellan olika verksamheter och ting, se t.ex. Gullestad 1992; Löfgren 1979.
29. Bruket att avsätta ett rum till finrum, oavsett hur trångt man bodde, minns alla de intervjuade från sina föräldrahem. Detta gällde också bostäder om endast ett rum och kök. I sin självbiografi om barndomsåren i Lugnvik i Ådalen under 1930-talet skriver Mauritz Edström: "Det satt djupt i mina föräldrars uppfostran att man skulle bo i köket och ha en 'kallkammare' som finare rum" [...] "Kammaren var reserven av vackert i vårt liv. Folk höll ett skåderum som användes till helger och när det kom främmade" (Edström 1984, s. 33, 73). Bostadsvaneundersökningar som utfördes på 1930- och 40-talen i Stockholm visar att detta bruk var utbrett även i "moderna" lägenheter. Liksom i Kramfors "moderna" lägenheter, var den gängse normen för heminredning i stockholmslägenheterna, oavsett lägenhetens storlek och familjens inkomst, att avsätta ett rum och markera det genom att möblera och dekorera det som ett finrum. Se Johansson 1964; Åkerman 1941.
30. Barnfamiljerna, oavsett barnantalet, bodde i två och tre-rumslägenheter. I kvarteret Allmänningen hade dessa en boendeyta mellan 51 m² och 67 m², se Krambo, Byggnadsritningar för Allmänningen, A-huset och B-huset.
31. I en av intervjuerna berättas det om en familj med många barn, där varken sängar eller utdragssoffor i lägenheten räckte för familjens behov, utan madrasser, som på dagtid förvarades i vindsförrådet, måste hämtas varje kväll, läggas ut på golven och bäddas, för att nästa morgon åter packas ihop och bäras upp på vinden igen.
32. Sådana transformationer av köket eller matvrån i moderna lägenheter vid denna tid finns beskrivna i Johansson 1964, vilket förmodligen visar på ett allmänt sätt att hantera ett boende på liten yta även i modernt utformade och utrustade lägenheter.
33. För en ingående och detaljerad beskrivning av hur boendet på en liten yta praktiskt hanterades, som överensstämmer med uppgifter i mina intervjuer, se förutom Johansson 1964, även Åkerman 1941.
34. Jfr Gullestad 1992, s. 83.
35. Jfr Gunnemark 1998, s. 251.

36. I den franske filosofen Emmanuel Lévinas undersökningar av hemmet i del fyra av hans huvudverk *Totalité et infini*, behandlas förtrohetens sfär förlagd till huset med en förmåga att skapa trivsel. "Hos sig själv", eller "chez soi" på franska, har i franska en intressant dubbelbetydning, och betyder också "hemma" (Kemp 1992, s. 23–32).
37. År 1945 hade hela 81 % av lägenheterna i Gudmundrå-Kramfors enbart vedeldade spisar. Kramfors kommunarkiv, Kramfors stads byggnadsnämnd, "En undersökning av Kramfors stads bostadssituation på grundval av 1945 års Allmänna bostadsräkning".
38. De intervjuade uppger att familjer bosatta i Kramfors centrala delar, som Björsta och Sörlimsta, brukade störtvätta i det av Kramforsbolaget ägda tvätteriet i Öd, utrustat med elektriska tvättmaskiner. Denna tvättinrättning var tillgänglig för allmänheten mot betalning. Trots att Öd bara låg ca en km från centrum innebar ändå avståndet att transporter av tvätten blev ansträngande för alla. Vanligt var att kvinnorna transporterade tvätten med cykel eller spark, beroende på årstiden. För de boende på andra platser inom Kramfors-Gudmundrå var man hänvisad till sågverkens tvättstugor och klappbryggor, eller till utomhustvätt, vilket innebar en omständlig process av bykning för hand: blötläggning, kokning, stötning, klappning och sköljning, vilket också innefattade hantering av ved och vatten, och transporter av tvätten till tvättstugan, och därifrån till klappbryggan och sedan hem igen för torkning och eventuellt maling.
39. I bostadsrätterna utmed Kungsgatan tvingades man, vare sig man ville eller inte, att bada på bestämda dagar, eftersom tillräckligt med varmvatten inte fanns mer än en dag i veckan, som då proklamerades som "baddag".
40. Se t.ex. Schütz 2002.
41. Se diskussionen i Attfield 2000, s. 173.
42. Se diskussionen i Frykman 1992.
43. De intervjuade uppger att man lagade "bara vanlig mat", mat som man var van med från sin uppväxt, mat som man tyckte mest om. De vanligaste rätterna till middag under vardagarna var stekt sill, falukorv, pannbiff och fläsk, köttbullar, köttfärslimpa, kalops, dillkött och kåldolmar, alltid med potatis och sås, fläsklägg och rotmos, ärtsoppa, kålsoppa, fläsksoppa och pannkaka. Gröt till frukost och på kvällen. Till helgen försökte man tillaga något "extra": "steken var stående återkommande", ofta också kalvsylta, kotletter och alltid efterrätt, som fruktkräm och fruktkompott med grädde, och till frukost pålägg som rökt kött, skinka och medvurst. Att barndomens matvanor och preferenser också senare präglar vad vi föredrar att äta överensstämmer med erfarenheter hos de flesta av oss. I sin bok *L'Europe à table* framför Léo Moulin tanken att "In general, we eat what our mother taught us to eat", så att "it is more indicative to believe that we eat our most reassuring memories, seasoned with tenderness and ritual, which marked our childhood" (cit. i Giard 1998, s. 183).
44. Certeau 1984, s. xii–xviii.
45. Schütz 2002, s. 99–100.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Kramfors kommun
Byggnadsnämndens arkiv
Utredningar och handlingar
- Krambo Bostads AB, Kramfors
Byggnadsritningar
- Håkan Berglund-Lake, Sundsvall
Intervjuer och bandutskrift
Fältanteckningar

Tryckta källor och litteratur

- Attfield, Judy, 2000, *Wild things: The material culture of everyday life*. Oxford.
- Berglund-Lake, Håkan, 2005, "Det dagliga görandets självklarheter. Om att nå beröring med människors dagliga vanor och rutiner i historisk kontext." (Paper presenterat vid Svenska Historikermötet, 22–24 april 2005, Uppsala.) Tillgänglig på <http://www-conference.slu.se/historiker2005/program/ekhist>.
- Berglund-Lake, Håkan, 2006, "Among others in a world of one's own: Appropriation of space in modern apartment houses during the post-war period", *Folklore. Electronic Journal of Folklore* (under utg.).
- Björk, Cecilia, Kallstenius, Per & Reppen, Laila, 1983, *Så byggs husen 1880–1980*. Stockholm.
- Casey, Edward, 1987, *Remembering: A phenomenological study*. Bloomington.
- de Certeau, Michel, 1984, *The practice of everyday life*. Berkeley.
- Dahlström, Edmund, 1951, *Trivsel i söderort. Sociologisk undersökning i Hägerstensåsen och Hökmossen 1949–1950*. Stockholm.
- Edström, Mauritz, 1984, *I min faders hus. En berättelse om rådska och livsglädje*. Stockholm.
- Frykman, Jonas, 1992, "I rörelse. Kropp och modernitet i mellankrigstidens Sverige", *Kulturella Perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift* 1 (s. 30–42).
- Giard, Luce, 1998, "Doing-Cooking", *The practice of everyday life*, vol. 2, de Certeau, Michel, Giard, Luce & Mayol, Pierre (s. 151–247). Minneapolis.
- Gullestad, Marianne, 1992, *The art of social relations: Essays on cultural, social action and everyday life in modern Norway*. Oslo.
- Gunnemark, Kerstin, 1998, *Hembygd i storstad. Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser*. Göteborg.
- Göransdotter, Maria, 1999, "Möbleringsfrågan. Om synen på heminredning i 1930- och 1940-talens bostadsvaneundersökningar", *Historisk Tidskrift* 3 (s. 449–474).
- Harnesk, Paul (red.), 1947, *Sundsvall, Härnösand, Kramfors och omgivningarna*. Uppsala.
- Heidegger, Martin, 1951/1974, "Bygga, bo, tänka", *Teknikens väsen och andra uppsatser* (s. 102–119). Stockholm.
- Heidegger, Martin, 1927/1981, *Varat och tiden* 1. Göteborg.

- Hurtig, Eva, 1995, *Hemhörighet och stadsförnyelse belyst i fyrtiotalstadsdelen Sanna i Göteborg*. Göteborg.
- Jackson, Michael, 1995, *At home in the world*. Durham & London.
- Johansson, Gotthard (red.), 1964, *Bostadsvanor och bostadsnormer. Svenska arkitekters riksförbunds och Svenska slöjdföreningens bostadsutredning*. Stockholm.
- Kemp, Peter, 1992, *Lévinas. En introduktion*. Göteborg.
- Löfgren, Orvar, 1979, "Känslans förvandling. Tiden, naturen och hemmet i den borgerliga kulturen", *Den kultiverade människan*, Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (s. 21–130). Lund.
- Miller, Daniel, 2001, "Behind closed doors", *Home possessions: Material culture behind closed doors*. Miller, Daniel (ed.) (s. 1–19). Oxford.
- Pettersson, Agnetha, 1998, "Att flytta in i folkhemmet. Förverkligandet av drömmen om det moderna boendet", *Staden åt skogen. Sundsvalls bebyggelse 1940-tal–1990-tal*. Björk, Barbro (red.) (s. 24–27). Sundsvall.
- Saunders, Peter & Williams, Peter, 1988, "The constitution of the home: Towards a research agenda", *Housing Studies* 3, no. 2 (s. 81–93).
- Sax, Ulrika, 1989, *Den vita staden. Hammarbyhöjden under femtio år*. Stockholm.
- Schütz, Alfred, 2002, *Den sociala världens fenomenologi*. Göteborg: Daidalos.
- SOU 1965:32. *Höjd bostadsstandard*. Stockholm.
- Strömberg, Thord, 1989, "Historien om bostadsmarknadens politisering. Socialdemokraterna och bostadsfrågan", *Socialdemokraternas samhälle. SAP och Sverige under 100 år*. Miselgård, Klaus, Molin, Karl & Åmark, Klas (red.) (s. 145–169). Stockholm.
- Wikdahl, Magnus, 1992, *Varvets tid. Arbetsliv och kulturell förändring i en skeppsbyggnadsstad*. Stockholm.
- Åkerman, Brita, 1941, *Familjen som växte ur sitt hem*. Stockholm.
- Åström, Anna Maria & Sundman, Maud (red.), 1990, *Hemma bäst. Minnen från barndomshem i Helsingfors*. Helsingfors.

“A flat of your own, with a bathroom and everything”

Moving in and starting to live in Kramfors’ first “modern” multi-family dwelling

By Håkan Berglund-Lake

Summary

Housing was in very short supply all over Sweden at the end of the Second World War. The post-war programme of the Social Democrats singled out the housing shortage as a major social problem and accordingly made housing a priority policy field. Using a variety of political incentive measures, the party wanted to get the production of modern housing under way in all parts of the country, including areas outside the big cities. This policy produced tangible results in the form of intensive production of modern homes, which in one stroke was to transform the housing conditions of a large part of the Swedish population. Examples from Kramfors, an industrial town located in the heart of Sweden and far away from the metropolitan regions, are quoted to show how the people for whom the modern flats were built and intended organised their lives in the new flats with their possessions and their daily routines, how they coped with a situation in which they were suddenly confronted by new material conditions which they had never before experienced. There were great contrasts compared with their previous homes. In

the new flat they had an electric cooker instead of a wood stove, a washing machine instead of a wash tub, a flush toilet instead of a privy, a refuse chute instead of a rubbish heap, a bath indoors and a steady indoor temperature every hour of the day and night. But, the author asks, how revolutionary is this experience allowed to be once one has moved in? People did not begin their residence by contemplating the flat, by admiring or being amazed by it, nor by understanding it as the expression of a new age, but by using it. The article observes that in their everyday lives people are above all governed by pragmatic motives and practical interests concerned with meeting fundamental living requirements of “here and now”. “Modern living” was not a peremptory practice, established and defined beforehand, but was fashioned in a dialectic between what was given and what people made of it. People moved in, tested and discovered the flat’s potentialities and limitations, thereby adopting new routines, but also adhering to older habits where justified by practical considerations, the overall aim being to make everyday life run more smoothly.